

населения слабо повлиял на городскую фабрично-заводскую промышленность. В Беларуси продолжали сохранять свою роль ремесло и мелкотоварное производство.

С 1858 г. по 1897 г. население Беларуси возросло на 96% (с 3262 тыс. до 6393 тыс. человек); городское же население увеличилось на 123% и выросло с 293551 до 654556 человек [4, с. 212]. Численность мещан мужского пола выросла за этот период с 276 тыс. человек до 607,2 тыс., а купцов – с 6,6 тыс. до 14,5 тыс. человек. Всего численность мещан и купцов обоего пола составляла в 1897 г. 1800 тыс. человек, значительная часть которых проживала в мещечках [5, с. 26].

Рост капиталов в Беларуси был основным условием развития крупной промышленности, и рост численности купечества напрямую связан с этими процессами. Современные исследователи отмечают неточность материалов переписи 1897 г., в которых численность купечества почти по всем регионам Беларуси оказалась несколько больше, чем в статистических сведениях отчетов губернаторов [6, с. 49].

По подсчётам, например, Полетаевой Н.И. численность купеческого сословия выросла с 8445 человек в начале 60-х годов до 11881 человек в конце 90-х годов XIX в. Темпы прироста были, считает автор, достаточно медленными. Относительное увеличение за этот период составило 171,1%, в то время как прирост всего населения – 193,5%, городского – 186,7% [6, с. 50].

Нельзя не отметить и другие факторы, которые сдерживали предпринимательскую деятельность купечества. Узость внутреннего рынка, ограниченный спрос большинства населения на потребительские товары, доминирование мелкого производства тормозили развитие не только фабрично-заводской промышленности, но и экономики региона в целом.

Таким образом, проведение буржуазных реформ во второй половине XIX в. способствовало улучшению социально-экономических условий развития фабрично-заводской промышленности. Строительство шоссе и железных дорог, развитие речного и речного транспорта, банковско-кредитной системы, торговли, рост городов и численности городского населения, и особенно гильдейского купечества, увеличение товарности сельского хозяйства, внедрение в экономику новой техники обусловили и более высокие темпы развития фабрично-заводской промышленности и процесса генезиса капитализма в промышленности в целом. Однако наличие пережитков феодализма во второй половине XIX в. (помещичье землевладение и самодержавная власть) сдерживало эти прогрессивные процессы, и Беларусь по-прежнему оставалась аграрным придатком и сырьевой базой для центральных промышленно развитых губерний Российской империи. В конце XIX в. Беларусь была регионом с относительно низким уровнем промышленного развития. На территории Литвы и Беларуси было сконцентрировано 16,8% промышленных (чаще всего мелких) предприятий Российской империи, на которых работало только 10,4% рабочих [7, с. 150].

Літаратура

1. Липинский, Л.П. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии (вторая половина XIX в.) / Л.П. Липинский ; ред. Т.Е. Солодков. – Минск : Наука и техника, 1971. – 254 с.
2. Житков, С. Пути сообщения и финансы в истекшем столетии. 1798–1898 гг. / С. Житков. – СПб., 1899.
3. Экономика Белоруссии в эпоху империализма. 1900-1917 / под ред. Г.Т. Ковалевского [и др.]. – Минск : Изд-во Акад.наук БССР, 1963. – 422 с.
4. Шыбека, З.В. Гароды Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX ст.) / З.В. Шыбека. – Мінск : Эўрофорум, 1997. – 319 с.
5. Болбас, М.Ф. Промышленность Белоруссии. 1860–1900 / М.Ф. Болбас – Минск, 1978. – 312 с.
6. Полетаева, Н.И. Купечество Беларуси : 60-е годы XIX – начало XX в. / Н.И. Полетаева. – Минск : Белорусский гос. экон. ун-т, 2004. – 247 с.
7. Лившиц, Р.С. Размещение промышленности в дореволюционной России / Р.С. Лившиц. – М. : Наука, 1958. – 328 с.

АБМЕРКАВАННЕ ІДЭІ АБ'ЯДНАННЯ ІНСТЫТУТА МІРАВЫХ ПАСРЭДНІКАЎ І МІРАВЫХ СУДДЗЯЎ (1861–1864 ГГ.)

С.А. Талмачова, БДПУ (Мінск)

Для рэалізацыі рэформы 1861 г. ствараўся інстытут міравых пасрэднікаў, якія павінны былі рэгуляваць узаемаадносіны паміж вызваленымі сялянамі і іх былымі гаспадарамі. Міравыя пасрэднікі былі надзелены шырокімі паўнамоцтвамі і пэўнай незалежнасцю ад мясцовай улады, таму што зацвярджаліся на пасадзе Сенатам, а не мясцовай адміністрацыяй. Гэтая акалічнасць часам прыводзіла да непадпарадкаванню міравых пасрэднікаў распараджэнням губернатара ці губернскіх па сялянскіх справах прысутнасцей. Скаргі на падобныя дзеянні паступалі ў Міністэрства ўнутраных спраў практычна з усіх губерняў. Таму пытанне аб неабходнасці захавання пасады міравога пасрэдніка і аб яго кампетэнцыі неаднаразова паўставала ва ўрадавых колах.

Міністр ўнутраных спраў П.А.Валуеў лічыў, што міравыя пасрэднікі маюць занадта вялікія паўнамоцтвы і пастаўлены ў поўную незалежнасць ад мясцовай адміністрацыі. Ён імкнуўся ўвогуле ліквідаваць гэтую пасаду ці па меншай меры абмежаваць правы міравых пасрэднікаў праз замену іх

прызначанымі чыноўнікамі. У цыркуляры ад 24 мая 1861 г. П.А.Валуеў патрабаваў ад губернатараў «пільнага і настойлівага назірання» за дзейнасцю пасрэднай [1, с. 32, 36], але не абмяжоўваўся толькі гэтай мерай.

У час падрыхтоўкі судовай рэформы пры дзяржаўнай канцылярыі была створана камісія для складання праектаў статутаў судаводства і судаўладкавання. У ходзе яе працы ў 1862 г. ўзнікла меркаванне, што ў сувязі з увядзеннем міравых суддзяў (участковых і ганаровых) няма сэнсу мець акрамя міравых суддзяў і асаблівых пасрэднай па сялянскіх справах. На думку членаў камісіі, абавязкі апошніх без цяжасцей маглі быць ускладзены на міравых суддзяў, тым больш, што апошніх будуць абіраць усе саслоўі павета, у тым ліку і памешчыкі, і часова-абавязаныя сяляне. Між тым меркавалася, што калі акрамя міравых суддзяў будуць захаваны і міравыя пасрэднікі, то выдаткі на ўтрыманне абодвух інстытутаў будуць вельмі значнымі.

На этапе распрацоўкі праектаў новае палажэнне аб міравых суддзях планавалася ўвесці ў дзеянне ў канцы 1863 ці ў пачатку 1864 г., г. зн. да часу заканчэння трохгадовага тэрміну, пасля якога павінны былі быць заменены спосаб выбару міравых пасрэднай, вызначаны «Палажэннем аб губернскіх і павятовых па сялянскіх справах установах» (арт. 14, 15) [2]. Акрамя таго, члены камісіі былі ўпэўнены, што за год да гэтага ва ўсіх памешчыцкіх маёнтках будуць складзены, зацверджаны і ўведзены ў дзеянне устаўныя граматы (у адпаведнасці з арт. 7 «Агульнага палажэння аб сялянах, якія выйшлі з прыгоннай залежнасці» на гэтую працэдуру адводзілася два гады) [3]. Такім чынам, па меркаванні камісіі, адна з галоўных задач, для якой ствараўся інстытут міравых пасрэднай, будзе вырашана. Астатнія заняты пасрэднай не павінны былі б быць вельмі вялікімі, таму, без асаблівых цяжасцей, іх можна было б ускласці на міравых суддзяў пасля ўвядзення новага інстытута там, дзе ўжо існавалі міравыя пасрэднікі. Таму, маючы на ўвазе, што губернская па сялянскіх справах прысутнасці лепш ведалі кола занятых, якія ў новых умовах засталіся б у міравых пасрэднай, цыркулярам ад 30 кастрычніка 1862 г. міністр унутраных спраў загадаў губернатарам абмеркаваць у прысутнасці і прадставіць яму вынікі па наступных пытаннях: 1) якія з абавязкаў, што будуць выконваць міравыя пасрэднікі ў 1863–1864 гг., могуць быць ускладзены на ствараемых міравых суддзяў (учасковых і ганаровых); 2) ці трэба ў некаторых мясцовасцях пасля стварэння пасады міравых суддзяў на некаторы час захаваць і міравых пасрэднай ці ўзмацніць часова склад будучых міравых судовых устаноў членамі, спецыяльна прызначанымі для спраў па сялянскіх пытаннях. У выніку 43 губернскай прысутнасці, у тым ліку і 5 беларускіх (Віленская, Гродзенская, Віцебская, Мінская і Магілёўская прысутнасці) прадставілі сваё меркаванні [4, с. 1–2].

Усе 5 губернскіх прысутнасцей тэрыторыі Беларусі лічылі зліццё спецыяльных па сялянскіх справах з агульнымі судовымі міравымі ўстановамі ўвогуле ў будучыні неабходным, па-першае, каб пазбегнуць вялікіх выдаткаў зямства пры адначасовым існаванні абедзвюх устаноў; па-другое, з-за недастатковасці асоб, здольных замясціць двойны камплект міравых пасрэднай і суддзяў; па-трэцяе, з прычыны цяжасці размежавання кампетэнцыі паміж двума міравымі ўстановамі, у выніку чаго будзе немагчыма вызначыць, хто павінен разглядаць справу, і адсюль – непазбежна непаразуменні і сутыкненні [4, с. 2–3].

Адносна часу і сродкаў зліцця міравых устаноў адказы губернскіх прысутнасцей падзяліліся. 12 з 43 прысутнасцей з усёй імперыі лічылі магчымым усе абавязкі міравых пасрэднай па сялянскіх справах ускласці на агульных міравых суддзяў. Астатнія 30, у тым ліку і беларускія, усвядомлівалі неабходнасць зліцця спецыяльных па сялянскіх справах міравых устаноў з агульнымі судовымі міравымі ўстановамі. Аднак адмаўлялі магчымаць перадачы да названага тэрміну ўсіх абавязкаў міравых пасрэднай міравым суддзям. Галоўным аргументам было тое, што канчатковае пазямельнае ўладкаванне сялян (развярстанне, абмен ўгоддзяў і выкуп) да канца 1863 – пачатку 1864 г. яшчэ не паспее здзейсніцца. Акрамя таго, застануцца справы па грамадскім сялянскім самакіраванні і спagnaню павіннасцей [4, с. 3].

Каб пазбегнуць вызначаных цяжасцей, губернская па сялянскіх справах прысутнасці прапаноўвалі свае меры. Так, Магілёўская прапаноўвала для спраў па сялянскім пытанні заснаваць асаблівых службовых асоб, якія ўвайшлі б у склад будучых агульных судовых міравых устаноў ці былі б перададзены ў распараджэнне губернскай па сялянскіх справах прысутнасці. Пры гэтым на новаўтвораных службовых асоб меркавалася ўскласці ўсе распарадчыя справы міравых пасрэднай [4, с. 3–4]. «Палажэнне аб губернскіх і павятовых па сялянскіх справах установах» (арт. 27) шырока вызначыла «распарадчыя дзеянні» міравых пасрэднай. Першую іх групу складалі абавязкі па пазямельным адносінам паміж памешчыкамі і часова-абавязанымі сялянамі: справы па складанню устаўных грамаў; па прымяненні к асобным маёнткам памера надзела, усталяванага для іншай бліжэйшай мясцовасці; справы па павышэнню ці паніжэнню павіннасцей супраць усталяваных памераў; па размеркаванню сядзіб на разрады; па адводу ўгоддзяў, абавязковаму іх развярстанню, перанясенню сялянскіх сядзіб і абмену земляй; па выкупу сялянскіх земляў і ўгоддзяў; па спagnaню з сялян нядомак па павіннасцях на карысць памешчыка; па прадстаўленню мірскай зямлі ў часовае распараджэнне памешчыка; па прыёму і звальненню з грамады сялян; па выдзяленню сялянам паліва, калі па гэтым пытанні не будзе дабрачынных пагадненняў; па звальненню дваровых людзей, незалежна ад волі памешчыка, у выпадках, прызначаных у Палажэнні аб дваровых людзях і інш.

Другую групу распрадчых дзеянняў міравых пасрэднікаў па названаму закону складалі абавязкі па грамадскім сялянскім кіраванні: зацвярджэнне валасных старшын і іншых службовых асоб сельскага і валаснога кіравання на пасадзе; па спагнаннем са службовых асоб сельскага і валаснога кіравання ў выпадку скаргаў на іх ці парушэннях імі службовых абавязкаў; па выдаленню сялян з грамады мірскімі прыгаворами і інш. [2].

Віленская, Віцебская, Гродзенская і Мінская губернскія прысутнасці лічылі мэтазгодным для спраў па сялянскіх пытаннях да тэрміну іх канчатковага вырашэння пакінуць існаваўшыя міравыя пасрэднікаў, але паменшыць іх колькасць. Гэтым пасрэднікам прапанавалася даручыць справы па канчатковаму пазямельнаму ўладкаванню сялян і па грамадскім сялянскім самакіраванні. Віленская, Віцебская і Гродзенская прысутнасці лічылі мэтазгодным ліквідаваць інстытут міравых пасрэднікаў пасля заканчэння дзейнасці паверачных камісій [4, с. 3–4]. Адначасова ўсе губернскія прысутнасці адзначалі, што ўвядзеннем у дзеянне ўстаўных грамад «яшчэ далёка не скончана» пазямельнае ўладкаванне сялян, якія выйшлі з прыгоннай залежнасці. Наадварот, толькі пачнецца вырашэнне важнейшых для сялян пытанняў: аб абавязковым развярстанні і абмене ўгоддзяў, з абавязковым перанясеннем сядзіб, а таксама складанне і паверка выкупных здзелак. Развярстанне ўгоддзяў і выкупных здзелкі, на думку названых губернскіх прысутнасцей, патрабавалі асаблівага спецыяльнага знаёмства з агульнымі ўмовамі быту і з мясцовымі асаблівасцямі кожнага маёнтка, а таксама асаблівага вопыту ва ўжыванні правілаў палажэнняў 19 лютага 1861 г. Акрамя таго, заставаліся актуальнымі і яшчэ некаторыя распрадчыя дзеянні, ускладненыя на міравых пасрэднікаў законам [4, с. 5].

На падставе аналізу дасланых губернскімі па сялянскіх справах прысутнасцямі вынікаў абмеркавання пастаўленага ў цыркуляры 30 кастрычніка 1862 г. пытання, міністр унутраных спраў лічыў мэтазгодным аб'яднаць міравыя ўстановы (міравыя пасрэднікаў і міравыя суддзюў). Ён адзначаў, што такая мера ўзвысіла б іх значэнне. Калі б міравыя суддзі вырашалі і справы, якія адносіліся да палажэнняў 19 лютага 1861 г., гэта пашырыла б іх знаёмства «з рознымі бакамі народнага жыцця», і такім чынам дазволіла б больш грунтоўна падыходзіць да разбору кожнай судовай справы і мець больш моцны ўплыў да пераканання бакоў да міравога пагаднення [4, с. 6]. Пры гэтым самі абавязкі міравых суддзяў, згубішы выключнае судовае значэнне, мелі б для іх больш «жыццёвага інтарэса». Загаданне ж судовым разбіральніцтвам назаўжды ахавала б міравыя суддзюў у справах грамадскага кіравання ад пераходу ў бюрацраў-адміністратараў захавала б тое значэнне іх у справах грамадскага кіравання, уласцівае міравым пасрэднікам палажэннямі аб сялянах. П.А. Валуеў лічыў, што калі пакінуць асобныя ўстановы для загадвання сялянскімі справамі, то ёсць магчымаць, што гэтыя ўстановы стануць падобнымі да акруговых кіраванняў дзяржаўных маёмасцей і перавысяць паўнамоцтвы, вызначаныя законам [4, с. 6].

Міністр унутраных спраў згадваў з меркаваннем большасці губернскіх прысутнасцей, што сялянскую справу нельга лічыць скончай ўвядзеннем устаўных грамад, і адпаведна, адразу ліквідаваць інстытут міравых пасрэднікаў, на яго думку, было немэтазгодным [4, с. 6–7].

У цэлым прапановы П.А.Валуева былі наступныя: 1) да ўвядзення агульных міравых суддзяў у якасці часовай падрыхтоўчай меры пашырыць кола судова-паліцэйскага разбіральніцтва міравых пасрэднікаў, усклашы на іх увогуле разбор малаважных праступкаў і малакоштных іскаў; 2) паскорыць увядзенне агульных міравых суддзяў, і, па меры ўвядзення іх, перадаваць ім і абавязкі міравых пасрэднікаў; 3) у тых губернях, дзе увядзенне агульных міравых суддзяў не будзе ўвядзена да заканчэння трохгадовага тэрміну, на які прызначаны міравыя пасрэднікі, пакінуць апошніх да выбарання агульных суддзяў; 4) губернскія прысутнасці павінны скласці і падаць у МУС свае прапановы па змяншэнню колькасці міравых участкаў, калі яны перавышае запатрабаванне і абцяжарвае землеўладальнікаў і сялян [4, с. 12].

Галоўны камітэт не згадзіўся на неадкладнае скасаванне інстытута пасрэднікаў, але прызнаў неабходным паступова змяншэнне колькасці міравых участкаў. 26 ліпеня 1863 г. быў прыняты закон «Аб скарачэнні колькасці і складу мясцовых па сялянскіх справах устаноў», у якім прапанавалася скараціць колькасць участкаў міравых пасрэднікаў з такім разлікам, каб у кожным участку было не больш за 15 тыс. рэзвіскіх душ, улічваючы не толькі былых памешчыцкіх, але і іншыя катэгорыі сялянства (дзяржаўных, дварцоўных і ўдзельных) [5].

У 1863 г. пачалосся скарачэнне міравых участкаў і, адпаведна, колькасці міравых пасрэднікаў. Міністр унутраных спраў адзначаў у якасці прычын, з аднаго боку, значнае змяншэнне заняткаў міравых пасрэднікаў і, з другога – імкненне да «палягчэння зямства ў выдатах па ўтрыманню міравых устаноў». «Змяншэнне заняткаў» вынікала са знішчэння абавязковых адносін паміж сялянамі і памешчыкамі ў заходніх губернях і стварэннем паверачных камісій. У выніку ў кампетэнцыю міравых пасрэднікаў у краі больш не уваходзіў шэраг былых абавязкаў: 1) разбор спрэчак і скаргаў, што ўзніклі з-за нявырашанасці пазямельных адносін паміж памешчыкамі і сялянамі (п. 1 арт. 24); 2) зацвярджэнне ў правільнасці складання і засведчання дабрачных умоў, названых у арт. 26; і 3) амаль усе распрадчыя справы па арт. 27. З гэтага часу абавязкі міравых пасрэднікаў абмяжоўваліся галоўным чынам разборам спраў, што ўзніклі паміж сялянамі па справах грамадскага сялянскага кіравання і ў вырашэнні спраў судова-паліцэйскага разбіральніцтва, вызначаных арт. 31 таго ж Палажэння. Пры гэтым пасрэднік павінен быў удзельнічаць у рабоце Паверачных камісій у яго участку [6].

Вялікі ўплыў мела і тое, што ў якасці ўрадавай меры па барацьбе з паўстаннем, у адпаведнасці з указам ад 18 красавіка 1863 г., пасады міравых пасрэднаўкаў на тэрыторыі Беларусі былі замешчаны чыноўнікамі па прызначэнні ўрада, а указам ад 27 мая 1864 г. усе службовыя месцы ў краі, а таксама і іх начальнікі, якія мелі непасрэднае дачыненне да народа, павінны былі быць заменены выключна асобамі рускага паходжання [7, с. 204]. Акрамя таго, па загаду віленскага генерал-губернатора М.М.Мураўёва ад 10 кастрычніка 1864 г. дробныя воласці і грамады аб'ядноўваліся ў больш буйныя, якія складаліся не менш як з 1000 рэвізскіх душ, але з адлегласцю паміж паселішчамі і валасным праўленнем не болей 12 вёрст. Мэта была адна – «каб урад меў апору ў аднадушным дзеянні больш буйных адміністрацыйных адзінак» [8, л. 6].

У выніку ў пяці беларускіх паветах Віцебскай губ. з 17 міравых участкаў (у 1861 г.) у 1864 г. засталася 13 [4, с. 6–10; 9]. Мінская губ. была падзелена спачатку на 51 участка, а пасля новага размеркавання – на 26 [4, с. 58–62; 10], у чатырох беларускіх паветах Віленскай губерні з 21 участка засталася 8 [4, с. 4–6; 11]. Аналагічная карціна назіралася і ў 6 беларускіх паветах Гродзенскай губ. – у 1862 г. было 30, а ў 1864 г. стала 17 участкаў [4, с. 27–30; 12]. І толькі ў Маргелёўскай губ. колькасць участкаў з 1861 па 1864 г. не змянілася – 34 [4, с. 62–65; 13]. Такім чынам, у 35 паветах на тэрыторыі Беларусі з 153 участкаў міравых пасрэднаўкаў, створаных у 1861 г., у 1864 г. засталася 98 (64,1%). Тыя міравыя пасрэднаўкі, дзейнасць якіх па розных прычынах не задавальняла мясцовую адміністрацыю, у выніку скарачэння колькасці участкаў падлягалі звальненню.

Законам 20 лістапада 1864 г. Дзяржаўны савет скараціў кампетэнцыю пасрэднаўкаў, перадаўшы іх судовыя функцыі новаўтвораным міравым суддзям, аднак на тэрыторыі Беларусі новыя судовыя ўстановы пачалі дзейнічаць толькі з 1872 г. і са значнымі абмежаваннямі, таму да гэтага часу названыя абавязкі засталіся ў кампетэнцыі міравых пасрэднаўкаў.

Такім чынам, спробы аб'яднаць інстытут міравых пасрэднаўкаў і міравых суддзяў напярэдадні правядзення судовай рэформы 1864 г. не дасягнулі чакаемых вынікаў. Губернскія па сялянскіх справах прысутнасці тэрыторыі Беларусі, нягледзячы на ўсведамленне неабходнасці скарачэння выдаткаў на ўтрыманне абодвух інстытутаў, лічылі, што перадача функцыі міравага пасрэднаўка па пазямельным уладкаванні сялянства міравому суддзе не будзе карыснай для справы. Пры гэтым міністэрства ўнутраных спраў і мясцовая адміністрацыя імкнуліся да пашырэння ўплыву на міравых пасрэднаўкаў праз магчымасць звальнення па сваім распараджэнні, а не па рашэнні Сената. Гэтая праблема была вырашана іншым спосабам – у выніку паўстання 1863–1864 гг. пасады міравых пасрэднаўкаў зацвярджаліся Віленскім генерал-губернатарам. Судовыя ж функцыі міравыя пасрэднаўкі выконвалі да часу распаўсюджвання рэформы на тэрыторыю Беларусі – да 1872 г.

Літаратура і крыніцы

1. Дружинин, Н.М. Русская деревня на переломе 1861–1880 гг./ Н.М.Дружинин. – М.: Наука, 1978. – 288 с.
2. Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях // Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ). – 2-е собр. – Т. 36 (1861 г.). – Отд. I. – СПб., 1863. – № 36660.
3. Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // ПСЗРИ. – 2-е собр. – Т. 36 (1861 г.). – Отд. I. – СПб., 1863. – № 36657.
4. Отзыв министра внутренних дел относительно слияния специальных мировых по крестьянским делам учреждений с общими судебными мировыми учреждениями. – [Б. м.], [Б. г.]. – 324 с. разд. паг.
5. О сокращении числа и состава местных по крестьянским делам учреждений // ПСЗРИ. 2-е собр. – Т. 38 (1863). – Отд. I. – СПб., 1966. – № 39915.
6. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Мінску (далее – НГАБ). Фонд 242. – Воп. 1. – Спр. 415. Переписка с Минским губернским правлением с изложением содержания указов Сената, циркуляров и предписаний Минского губернатора по вопросам устройства и управления крестьянами в связи с реформой 1861 г.
7. Жытко, А.П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму. 1861–1914 гг.: манаграфія / А.П.Жытко. – Мінск: БДПУ, 2003. – 233 с.
8. Дело по предписанию Минского губернатора об объединении мелких волостей и сельских обществ // НГАБ. Фонд 242. – Воп. 1. – Спр. 198.
9. Памятная книжка Витебской губернии на 1864 год / Под ред. А.М.Семетовского. – СПб.: В типографии К.Вульфа, 1864. – С. 270–274.
10. Памятная книжка Минской губернии на 1864 год. – Минск: Губернская типография, 1864. – С. 146–148.
11. Памятная книжка Виленской губернии на 1864 год. – Вильно: В типографии А.Сыркина, 1864. – С. 146, 151–152, 157, 163.
12. Памятная книжка Гродненской губернии на 1864 год. – Гродно: В Типографии Гродненского губернского правления, 1864. – С. 19–22.
13. Памятная книжка Могилевской губернии на 1864 год. – Могилев на Днепре: Тип. Губ. правления, 1864. – С. 75, 90, 101, 115, 128, 139, 152–153, 168, 181–182, 191, 202.